

TİP VƏ ƏDƏBİYYAT ANLAYIŞI

UOT 82-09

MİRZƏYEVA FİDAN ŞAHİN QIZI

*Bakı Dövlət Universiteti
Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi
kafedrasının II kurs tələbəsi*

Açar sözlər: tip, kitab, ədəbiyyat, bölgü, məqsəd, oxucu, quruluş, məzmun, elmi-kütləvi ədəbiyyat, elmi-texniki ədəbiyyat, istehsalat-texniki ədəbiyyat

Ключевые слова: тип, книга, литература, деление, цель, читатель, структура, содержание, научно-массовая литература, научно-техническая литература, производственно-техническая литература

Key words: type, book, literature, division, purpose, reader, structure, content, mass scientific literature, scientific-technical literature, production and technical literature

Kitab - ərəb sözüdür. Məktub, yazı kəmənasında işlənir. Zahirən sıradan bir əşyadır. Lakin insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında kitabın rolu əvəzsizdir. Kitab bir incidir. İnsanın formalaşması, kamilləşməsi kitabsız mümkün olmazdı. Kitab nəsillər arasında bir körpüdür. Həm qədim dövr adamlarının, həm də müasirlərimizin düşüncələrindən, mütərəqqi ideyalarından məhz kitab vasitəsilə xəbər tuturuq. İnsan zəkasının bütün nailiyyətləri kitabda öz əksini tapır. Hələ kağızın meydana gəlmədiyi dövrdə belə insanlar gil lövhələr, papirus, perqament kimi materiallar üzərində kitabələr yazmışdır. Eramızdan əvvəl III minillikdə Qədim Misirdə lülə şəklində bükülmüş əlyazma kitablar meydana gəlmiş və

eramızın IV – V əsrinə kimi davam etmişdir. Daha sonra isə müasir çap kitablarına uyğun gələn kodeks adlandırılan kitab yaradılmış və bu hadisə eramızın I əsrində baş vermişdir. Zaman keçdikcə inkişaf prosesi kitabdan da yan keçmədi. Belə ki, 105 -107 -ci illərdə Çində Tsay Lun tərəfindən kağızın ixtirası, daha sonra çap dəzgahının meydana gəlməsi dünya mədəniyyətində, eləcə də dünya kitab mədəniyyətində bir dönüş nöqtəsi oldu. Müasir kitabın əcdadı hələ quldarlıq quruluşunda meydana gəlmişdir. İctimai formasiyalar bir-birini əvəz etmiş, kitab da bu inkişaf dinamikasına uyğun şəkildə forma və məzmunca təkmilləşmiş, daha mürəkkəb quruluşa, genişlənmiş sistemə malik olmuşdur. Kitab istehsalı artır və tədricən sənaye

sahəsi kimi inkişaf etmişdir. Artıq kitabdan məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək lazım gəlirdi. Bu da kitabın sistemləşdirilməsini, tiplərə və növlərə bölünməsinə tələb edirdi. Kitabşünaslığın ümumi nəzəriyyəsinin əsas problemlərindən biri kitabın tipologiyasıdır. Kitabın tipologiyası müasir problem deyildir. Belə ki, kitabın bu tiplər üzrə nəzəri aspektlərinin işlənməsi biblioqrafiya, kitab ticarəti, kitabxanaçılıq işi, kitab ticarəti və başqa sahələr üçün də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Kitabın tipologiyasının elmi problem kimi işlənməsinə dünya ölkələrində və həmçinin keçmiş SSRİ məkanında XX əsrin I rübündə başlanmışdır. Bu proses, əsasən, 1950-60-cı illərdə daha geniş vüsət almışdır. Ölkəmizdə kitab tiplərinin təşəkkül tapmasının bir sıra obyektiv səbəbləri olmuşdur. Belə ki, bu dövrdəki siyasi-iqtisadi vəziyyət yeni sahələrin yaranmasına, mövcud olanların isə inkişafına gətirib çıxarırdı. Tarixdən də məlumdur ki, 1813-cü il 12 oktyabr "Gülüstən"; 1828-ci il 10 fevral tarixində isə "Türkmənçay" müqavilələri imzalanmışdır. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən Azərbaycan Rusiya imperiyası və İran arasında bölüşdürüldü. Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan Şimali Azərbaycan ərazisinə bir sıra inhisarlar daxil oldu. İstər neft sənayesi, istərsə də qeyri neft sənayesində nəzərə cəpacaq inkişaf müşahidə olunurdu. Bu dövrdə elm sahələri inkişaf etmiş, təbiət və texniki elmlər sahəsində müəyyən canlanma baş vermişdir. İstehsalatın təşkili savadlı kadrlar tələb edirdi. Bu da öz növbəsində müxtəlif məzmunlu əsərlərin yazılması, nəşr edilməsi, yayılmasını tələb edirdi və bu da kitab çapının inkişaf etməsinə yol açdı. Artıq tədris, istehsalat-texniki, sorag-məlumat, elmi-kütləvi və s. ədəbiyyat tipləri yaranırdı.

Ümumi məqsəd təyinatlı kitabların məmusuna tip deyilir. Bu tərifdən belə məlum olur ki kitabların tiplərə bölünməsinə məqsəd əsasdır. Həmçinin də kitabları tiplərə bölərkən oxucu təyinatı da əsas götürülür. Oxucu təyinatı dedikdə həmin ədəbiyyatın müəyyən oxucu qrupu üçün yaradıldığı

başda düşülür. Oxucunun yaşı, ixtisası, dünyaya görüşü, sənəti bu bölgünün əsasını təşkil edir. Kitablار tiplərinə görə belə təsnif edilir:

- 1) elmi ədəbiyyat
- 2) tədris ədəbiyyatı
- 3) İstehsalat-texniki (təlimat ədəbiyyatı və ya istehsalat və məlumat kitabları) ədəbiyyatı;
- 4) sorag-məlumat ədəbiyyatı;
- 5) rəsmi sənəd ədəbiyyatı;
- 6) elmi-kütləvi ədəbiyyat;

Hər bir kitab tipinin öz oxucusu vardır. Oxucunun yaşı, ixtisası, dünyagörüşü, elmi səviyyəsindən asılı olaraq hər bir kitab tipi də müəyyən qruplara və yarımqruplara bölünür:

Elmi ədəbiyyat – kitab tiplərinin əvvəlcisidir, tarixən ilk yarananıdır. Elmi -texniki nailiyyətlər, ixtiralar, mülahizələr, nəzəriyyələr, müxtəlif elmi prinsiplər, metodlar, elmi tədqiqatlar , eksperimentlər və s. elmi ədəbiyyatda öz əksini tapır. Bu ədəbiyyat tipinə misal olaraq D.Robertin " Demokratiya haqqında "(2004 , M.Abıdov "Əyləncəli dilçilik") ("Elm və təhsil", 2014), Ə.Qüdrəti "İqtisadi nəzəriyyə" ("Bakı biznes universiteti", 2013) və s. əsərləri misal göstərə bilərik. Elmi ədəbiyyat, əsasən, iki qrupa bölünür: nəzəri və təcrübi və ya eksperimental. Təcrübi əsərlərdə tədqiqatın metodikası, təcrübi konstruktor tədqiqatlar, onların nəticələri, təhlili və qiymətləndirilməsi öz əksini tapır. Nəzəri xarakterli əsərlərdə isə, adından da görünüyü kimi tədqiqat, müşahidə, təcrübi işlərin nəticələri ümumiləşdirilir. Ölkəmizdə elmi ədəbiyyatın nəşri ildən-ilə artır. 1940-1970-ci illərdə nəşr edilmiş ədəbiyyatın 13 %-ni elmi ədəbiyyat təşkil edir. Monoqrafiyaları, elmi məcmuələri, alimlərin əsərlərini elmi ədəbiyyata misal çəkə bilərik. Bu kitab tipinin əsas hissəsini dəqiq və təbiət elmləri üzrə nəşrlər tutur. Tarix elmləri doktoru, professor Bayram Allahverdiyev "Kitabşünaslığın əsasları" adlı monoqrafiyasında bu haqda yazır: "Ümumi çap məhsulunun 27,4 faizi, ad etibarı ilə 25,1 faizi, tiraj etibarı ilə 30,6 faizi dəqiq və təbiət elmlərinin payına

düşür. Elmi ədəbiyyatın ərsəyə gəlməsində ayrı-ayrı və kollektiv müəlliflər iştirak edir. Xüsusilə də, ayrı-ayrı müəlliflər daha çox iştirak edir.

Təhsil sisteminin inkişafı ilə əlaqədər tədris ədəbiyyatının nəşri xeyli artmışdır. Tədris ədəbiyyatı yüksək tirajla nəşr edilir. Tədris ədəbiyyatına misal olaraq Ş.Göycaylının "Coğrafi Ekologiyanın əsasları" (2010), Ə.Natiqin "Ölkələrin ali təhsil sistemləri və yüksək reytingli ali məktəbləri" (2008), A.Bəhruz, M.Mahmudovun "Nəşriyyat işinin əsasları" (2006), B.Allahverdiyevin "Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatçılıq fəaliyyəti" (2010) və s. əsərləri misal göstərə bilərik. Tədris ədəbiyyatı müxtəlifdir. Hər hansı tədris müəssəsinin tədris proqramı əsasında yazılan, elmin və ya texnikanın son nailiyyətlərinə, inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə yazılan və nəşr edilən kitab tipinə dərslik deyilir. Proqram materiallarını tamamlamaq və dərinləşdirmək məqsədi ilə yazılan və çapdan buraxılan nəşrlərə dərs vəsaiti deyilir. Tədris ədəbiyyatı ali, ümumtəhsil, texniki-peşə məktəbləri, texnikumlar, hər hansı istehsal sahəsində çalışan fəhlələrin təlimi və s. məqsədlərlə tədris ədəbiyyatı nəşr edilir.

Kitab tipləri içərisində mühüm yerlərdən birini də istehsalat-texniki ədəbiyyat tutur. XX əsrin 30-cu illərində texniki kitab texniki işçilərin, fəhlələrin ixtisasını yüksəltmək işində "Azərneftnəşr" yüksək keyfiyyətli texniki ədəbiyyatla təmin etmək üçün böyük işlər görmüşdür. İxtisasçının mövcud sahədə biliyini artırmaq və dərinləşdirmək üçün istehsalat-texniki ədəbiyyat son dərəcə əhəmiyyətli bir ədəbiyyat tipidir. Belə nəşrlər, əsasən, seriyalarla nəşr olunurdu. "Mənim peşəm", "Tokarın kitabxanası", "Fəhlə maşın qayıranın kitabxanası" və s. seriyalarda dəyərli istehsalat-texniki ədəbiyyat nümunələri nəşr olunurdu.

Kitab tiplərindən biri də rəsmi sənədlərdir. Müasir dövrdə patent ədəbiyyatı, normativ-texniki sənədlər geniş yayılmışdır. Xalq təsərrüfatının hər hansı bir sahəsində texniki məsələlərin həlli nəticəsində yenili-

yin baş verməsi ixtira hesab edilir. İxtiralar müəllif şəhadətnaməsi və ya patentləri əsasında hazırlanır və ixtiraçının hüququnu əbədiləşdirən sənədə çevrilir. Ədəbiyyatın bu tipinə elm və texnika, hökumətin direktivləri, ixtiraların təsviri, standartlar daxildir. Standart vahid ümumdövlət keyfiyyət göstəriciləri və tələblərini müəyyən edən sənəddir. Belə sənədlərdə məhsulun növü və dərəcəsi, çeşidi, marka və əsas texniki-iqtisadi xarakteristikası verilir.

Normalar – yalnız əsas parametrləri və göstəricilərin müəyyənləşdirir ki, bunlar da çeşid, ölçü, böyüklük, forma və s. haqqında məlumatı əks etdirir.

Kitab tiplərindən biri də soraq-məlumat ədəbiyyatıdır. Oxucuların sorğu və tələbatlarının ödənilməsində ən geniş istifadə edilən və geniş oxucu qruplarını nəzərdə tutan nəşr tipi kimi tanınmışdır. Soraq-məlumat ədəbiyyatı məzmununa, quruluşuna, növünə və tipinə görə çox müxtəlifdir. Buraya universal və sahəvi ensiklopediyalar, ensiklopedik lüğətlər, şəxsi ensiklopediyalar, müxtəlif növlü lüğətlər, izahlı lüğətlər, müxtəlif dillərə dair lüğətlər, terminoloji lüğətlər, soraq-məlumat kitabları və s. aid edə bilərik. Məsələn, "Uşaqlar üçün ensiklopediya" ("Şərq-Qərb", 2008), "Kitabi Dədə Qorqud ensiklopediyası" ("Yeni nəşr evi", 2000), "Novruz bayramı ensiklopediyası" ("Şərq-Qərb" 2008), S.Cəlallı "İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti" ("Bakı" nəşriyyatı, 2017), T.Cəfərov "Məktəblinin ədəbiyyat lüğəti" ("Ayna mətbu evi", 2007), Q. Məhərrəmli, R.İsmayılov "Frozologiya lüğəti" ("Altun kitab" – MMC, 2015) və s. Bu nəşrlər içində əsas yeri ensiklopediyalar tutur. İlk ensiklopediya eramızdan əvvəl V əsrdə hazırlanıb, müəllifi Marsianus Kapello hesab edilir.

Kitab tiplərindən biri də elmi-kütləvi ədəbiyyatdır. Belə kitablar geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub. Elmi və texniki biliklərin yayılmasında əvəzsiz vasitədir. Elmi-kütləvi hissəsini geniş oxucu qrupları üçün nəzərdə tutulan monoqrafiyalar təşkil edir. Elmi-texniki ədəbiyyat nümunələ-

rindən yaşlılar, uşaqlar, fəhlələr, tələbələr, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, alimlər və başqaları da istifadə edirlər. Son dövrlər elmi-kütləvi ədəbiyyat seriyalarla nəşr olunur.

Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi ümumi məqsəd təyinatlı kitabların məcmusuna tip deyilir. Bəzən “tip” anlayışı “ədəbiyyat” anlayışı ilə eyniləşdirilir. “Ədəbiyyat” anlayışı “tip” anlayışına nisbətən genişdir. Fikrimizi belə aydınlaşdırırsınız: məsələn, elmi

ədəbiyyata elmi kitablarla yanaşı elmi jurnallar, ardı davam edən nəşrlər və s. aiddir. Sonda onu da qeyd etmək istəyirəm ki, mən bu məqaləni yazanda mövzumla əlaqədar olaraq Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanasında da sorğular apardım. Həmin qeydləri də məqaləmə əlavə etdim. Həmçinin mərhum prof. Bayram Allahverdiyevlə görüşüb bu problemlə bağlı bir sıra suallarıma cavab tapdım.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev B.V. Kitabşünaslığın əsasları: Monoqrafiya. Bakı: “UniPrint”, 2011, 466 s.

2. Allahverdiyev B.V. Kitabın tipologiyası: Monoqrafiya. Bakı: “ÇapART” Nəşriyyat Evi, 2017, 578 s.

Фидан Мирзоева

О понятие типа и литературы

Резюме

В данной статье рассматриваются типы книг. Статья в основном относится к исследованиям профессора Байрама Аллахвердиева. Кроме того, статья также включает в себя информацию о разделении типов книг, определенные объяснения и примеры для каждого раздела.

Fidan Mirzaeva

About the concept of type and literature

Summary

The given article discusses the types of books. The article mainly refers to the Professor Bayram Allahverdiyev's research. In addition, the article also includes information about the division of types of books, specific explanations and examples for each section.